Ο ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ Κ' Η ΡΩΜΙΟΣΥΝΗ

Παλιὸ εἶναι τὸ ζήτημα γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου τοῦ Κορνάρου [1]. Κι ἀκούστηκαν πάνω σ' αὐτὸ οἱ πιὸ ἀντίθετες γνῶμες. Ὑπάρχουν μερικοί, ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ ποίημα εἶναι μιὰ ἀντιγραφὴ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐθίμων τῆς Δύσεως βγαλμένη ἀπὸ ξένα λογοτεχνήματα. Ἂν καὶ ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα ἔδειξε μερικὰ κοινὰ στοιχεῖα ἀνάμεσα στὸ Κρητικὸ ἔπος καὶ ἄλλα, ἰταλικὰ κυρίως, ἔργα, νομίζω ὅτι ἡ δυτικὴ ἐπίδρασι εἶναι μικρή, πολὺ μικρή, καὶ βρίσκεται κυρίως σὲ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος, ὅπως π. χ. ἡ πλοκὴ τοῦ μύθου. Μὰ ἡ ἐπίδρασι, θαρρῶ, τοῦ ξένου στοιχείου δὲν φαίνεται τόσο στὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τοῦ ἔργου, ἀλλὰ κυρίως στὸν τρόπο τῆς ἐκτελέσεως καὶ στὴν οὐσία, ποὺ ξεσκεπάζει τὶς ψυχικὲς καὶ διανοητικὲς κατευθύνσεις τοῦ ποιητῆ. Διαβάζοντας, λοιπόν, κανεὶς τὸν «Ἐρωτόκριτο» ἀμέσως αἰσθάνεται τὴν ὁμοιότητα, ποὺ ἔχει τὸ ποίημα μὲ τὰ λαϊκὰ δημιουργήματα καὶ βρίσκει στὴν ψυχικότητα τοῦ Κορνάρου μιὰ πνοὴ καθαρὰ ἑλληνική, τὴν πνοὴ τῆς ῥωμιοσύνης. Οἱ λέξεις, οἱ φράσεις, ὁ τρόπος ὁ συγκρατημένος τοῦ αἰσθήματος μᾶς μεταφέρουν ἀμέσως στὸν τρόπο τῆς αἰσθηματικότητος καὶ τῆς διανοήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Κι ἂν ἀκόμη ὑποτεθῇ πὼς ὁ ποιητὴς γνώρισε ξένα ἔργα καὶ προσπάθησε νὰ τὰ μιμηθῇ, ἔμεινε πάντα

[1] Τὸ δημοσίευμα αὐτὸ εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ μεγαλύτερη ἐργασία γιὰ τὸν «Ἐρωτόκριτο».

στὸ βάθος ἐλεύθερος, δὲν ὑποδουλώθηκε στὸ διαβασμένο ὑλικό, ἀλλὰ τὸ ὑπέταξε καὶ τοῦ ἔδωσε τὴ σφραγῖδα τῆς ἀτομικότητός του, ποὺ κέντρο της ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἐθνικότητος.

Μὲ τὴν ἰδέα αὐτή, θὰ προσπαθήσω παρακάτω νὰ δώσω λιγοστὰ παραδείγματα, ὅπου θὰ φανῇ ἡ ψυχικὴ συγγένεια τοῦ ποιητῆ μὲ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ λαοῦ.

Α, 19.: ***Τσὶ περαζόμενους καιρούς, ποὺ οἱ Ἕλληνες ὡρίζα.*** Ὁ Κ. Θεοτόκης—λογοτέχνης καὶ λόγιος διαλεχτὸς—παραβάλλει τὸ στίχον αὐτὸν μὲ τοὺς Δαντικοὺς Inferno, I, 10, 71 (Ξανθουδίδης, σ. CVI). Νομίζω ὅτι ἡ παρομοίωσι αὐτὴ εἶναι πολὺ βιασμένη. Ἂν κοιτάξουμε πιὸ κοντὰ στὰ δημοτικά μας δημιουργήματα, θὰ βροῦμε ὅτι ὁ λαὸς ἀναφέρεται στὰ περασμένα μ' ἕναν ἀνάλογο τρόπο. Ἔτσι σ' ἕνα τραγούδι τραπεζουντιακὸ «***Τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης***» (Ν. Πολίτη, Ἐκλογαὶ σ. 263) διαβάζουμε τὸν ἑξῆς στίχο:

Τὴν Πόλην ὄντες ***ὥριζεν*** ὁ Ἕλλεν Κωνσταντῖνον,

ὅπου μάλιστα βρίσκεται κ' ἡ ἴδια λέξι ***ὥριζεν*** τοῦ Κρητικοῦ ἔπους. Ἐπίσης τὸ τραγούδι τῆς Κερασοῦντος «***ὁ αἰχμάλωτον***» (Πολίτης, σ. 265) ἀρχίζει μὲ ἕνα ἀνάλογο τρόπο:

Οἱ Τοῦρκ' ὄνταν ἐκούρσευαν, τὴμι Πόλ' τὴρ Ρωμανία.
Α, 116. Λίγο νερὸ ποτὲ φωτιὰ μεγάλη δὲν τὴ σβήνει,
μᾶλλιος τὴν ξάφτει καὶ κεντᾷ καὶ βράζει καὶ πληθαίνει.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἔχουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀκόλουθο κρητικὸ δίστιχο (Κριάρη, Κρητικὰ ᾄσματα σ. 451):

Ἀπῆτις μ' ἤψες τὴ φωθιὰ ἤπιασες τὸ λαήνι
καὶ κάνεις πῶς τὴ λαντουρᾷς, μὰ κείνη μπλιὸ δὲ σβήνει.
Α, 768: μὰ μπῆκες σ' ἔτοια δάσητα κ' ἐξέσφαλες τὴ στράτα.

Ὁ κ. Γ. Σπαταλᾶς (Νέα Ἑστία, 1927 σ. 862) παραβάλλει τὸ στίχο μὲ τοὺς πρώτους στίχους τῆς Θείας Κωμῳδίας τοῦ Δάντη. Ὁ παραλληλισμὸς εἶναι ἀρκετὰ πειστικός. Ἐν τούτοις νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητήσουμε μιὰ ἐπίδρασι

τόσο μακρυνή· ὁ λαὸς μεταχειρίζεται τὴν ἴδια ἔκφραση (Κριάρης σ. 202):

Ἐξώρισέ με ἡ μοῖρά μου σὲ δάση δασωμένα.

Στὴν «Ἐρωφίλη» ἔχουμε ἀνάλογες ἐκφράσεις (Α, 644):

σὰν νἄ μουν βραδειασμένη σ' ἄγριο δάσο

καὶ Β, 121 κἑ:

... κ' εὑρίσκουμου σήμερο σφαλουμένη
σὲ δέντρη, δάση πυκνερά...

Ἂς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι ἡ ἔκφρασι ***σφάλλω, ξεσφάλλω*** τὸ δρόμο, μὲ ἁπλῆ αἰτιατικὴ εἶναι συνήθης. Βλ. Διγενὴς Ἀκρίτας (Ἄνδρου) στ. 3440: «***μὴν σφάλωμεν τὸν δρόμον***». Πρβλ. κ' Ἐρωτ. Α΄., 266.

Β, 253. Εἶχεν ἐκεῖνο τὸ πουλλί, ποὺ στὴ φωτιὰ σιμώνει,
καίγεται κι ἄθος γίνεται καὶ πάλι ξανανιώνει.

Νὰ παραβληθοῦν οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι μὲ τὸ δημοτικὸ δίστιχο (Πολίτης, σ. 135, ἀρ. κβ΄.):

Ἐγὼ εἶμ' ἐκεῖνο τὸ πουλλί, ποὺ στὴ φωτιὰ σιμώνω,
καίγουμαι, στάχτη γίνουμαι καὶ πάλι ξανανιώνω.

Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἶναι πιθανώτατο νὰ πῆρε ὁ Κορνᾶρος τὴν ἰδέα ἀπὸ δημοτικὸ δίστιχο τῆς ἐποχῆς του. Μπορεῖ, βέβαια, νὰ ἔγινε καὶ τὸ ἀντίθετο, νὰ βγῆκε, δηλαδή, τὸ δημοτικὸ δίστιχο ἀπὸ τὸ ἔπος. Ὑπάρχει ὅμως μία λεπτομέρεια, ποὺ μᾶς πείθει ὅτι ἡ πρώτη ὑπόθεσι εἶναι πιθανώτερη. Στὸ δημοτικὸ δίστιχο ἀντὶ τῆς λέξεως ***ἄθος*** ἔχουμε: ***στάχτη,*** ποὺ εἶναι πιὸ φυσική. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ Κορνᾶρος πῆρε τὸ δημοτικὸ δίστιχο καί, ἄγνωστο γιατί, μετέβαλε ἐλαφρὰ τὴν ἔννοια τοῦ δευτέρου στίχου.

Β, 585: Μαῦρο φαρί, μαῦρ' ἅρματα καὶ μαῦρο τὸ κοντάρι,
μαύρη 'τονε κ' ἡ φορεσιὰ τουνοῦ τοῦ καβαλλάρη.

Ἔτσι περιγράφεται τὸ ῥηγόπουλλο τῆς Κρήτης. Ὁ Κ. Θεο-

τόκης παραβάλλει τοὺς στίχους αὐτοὺς μὲ τοὺς στίχους τοῦ Ὀρλάνδου XLVI, 101. Θὰ ἔκλινα περισσότερο νὰ πιστέψω ὅτι ἐδῶ ὁ ποιητὴς εἶχε μπροστὰ στὰ μάτια του τὴν εἰκόνα, ποὺ πολλὰ ἀκριτικὰ τραγούδια δίνουν τοῦ Χάρου. (Βλ. Ἀ. Μηλιαράκη, Διγ. Ἀκρ. σ. 12):

μαῦρος ἐνέ, μαῦρα φορεῖ, μαῦρ' ἔνε τἄλογό του.

Κυρίως ὅμως βλ. Σίμου Μενάρδου, *τὸ τραούϊν τοῦ Διενῆ* (Περιοδ. Ἀκρίτας, 1904 σ. 297):

Ὁ Χάρος μαῦρα φόρησεν, μαῦρα κεβαλλιτσέβκει
μαῦρα σκλαβούνικα φορεῖ... [1]

Γ, 87: Ἐσὺ 'σαι βασιλιῶ παιδὶ καὶ τὸ λαὸν ὁρίζεις,
μπορεῖς νὰ παίρνῃς τὴ ζωὴ καὶ νά τηνε χαρίζῃς.

Οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι παρουσιάζουν καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀκόλουθο δημοτικὸ δίστιχο (Πολίτης, σ. 135 ἀρ. γ΄)

Μὰ σύ 'σαι μιὰ βασίλισσα, π' ὅλον τὸν κόσμο ὁρίζεις,
σὰ θέλῃς παίρνεις τὴ ζωή, σὰ θέλῃς τὴ χαρίζεις.

Γ, 117: κ' ἐπέσαν οἱ ὀλπίδες μου σὰν τοῦ δεντροῦ τὰ φύλλα,
ὄντε τὰ ψύγουν οἱ χιονιὲς καὶ κάνουσίν τα ξύλα.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ μᾶς θυμίζουν τὸ δημοτικὸ δίστιχο (Πολίτης, σ. 135 ἀρ. κε΄):

Ἔχασα τὶς ἐλπίδες μου σὰν τοῦ δεντροῦ τὰ φύλλα,
ὁποὺ τὰ παίρνει ὁ ἄνεμος καὶ μένουνε τὰ ξύλα.

Δ, στ. 1629 - 1884. Στοὺς στίχους αὐτοὺς περιγράφεται ἡ μονομαχία τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὲ τὸν Ἄριστο. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ περιγραφὴ αὐτὴ μοιάζει μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς μονομαχίας τοῦ Ἀμιρᾶ, πατέρα τοῦ Διγενῆ, μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀδελφὸ τῆς μητέρας του (παραλλαγὴ Ἄνδρου στ. 362 - 394, Ἐσκουριάλου [Hesseling] στ. 30 κέ). Καὶ στὰ δύο κείμενα οἱ μονομάχοι ὀνομάζονται «*λέοντες*» καὶ «*ἄϊτοι*», ὅπως τοῦ Κωνσταντίνου τὸ ἄλογο ἦτανε γρηγο-

[1] Πρβλ. καὶ *Α. Θέρου*, Δημοτικὰ Τραγούδια σ. 70 στ. 6.

ρώτερο, ἔτσι καὶ στὸν «Ἐρωτόκριτο» τὸ ἄλογο τοῦ Ἄριστου. Ὅπως στὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ μὲ τὶς πρῶτες κονταριές:

... οἱ κάμποι ἐφοβοῦντο,
τὰ ὄρη ἀντιδονούσασιν καὶ τὰ βουνὰ βροντοῦσαν

ἔτσι καὶ στὸν «Ἐρωτόκριτο» (Δ, 1679):

ὁ κάμπος ἔτσι ἐβρόντησε, κ' εἰς τὰ βουνὰ γρικήθη.

Ε, 883 - 958. Στοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Ἐρωτόκριτος διηγεῖται στὴν Ἀρετοῦσα μιὰ πλαστὴ ἱστορία, πὼς τάχα βρῆκε κοντὰ σὲ μιὰ βρύσι ἕνα νέο ἑτοιμοθάνατο καὶ τοῦ ἔδωσε ἕνα δαχτυλίδι, νὰ τῆς τὸ φέρῃ. Ἐννοοῦσε τὸν ἑαυτό του καὶ ἤθελε μὲ τὴν ἱστορία αὐτὴ νὰ μάθῃ ἂν ἡ ἀγάπη τῆς Ἀρετούσας ἦταν εἰλικρινής. Εἶναι πολὺ γνωστὸς ὁ κύκλος τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ ὀνομάζουμε συνήθως «*Ἡ Ἀναγνώρισι*» καὶ ποὺ ἔχει ἀνάλογο θέμα (βλ. π. χ. Α. Θέρου, Δημ. Τραγούδια σ. 87). Νομίζω ὅτι ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλ' ὅτι ὁ ποιητὴς ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴ σύγχρονή του παράδοσι [1].

*
* *

Δὲν θὰ ἦταν περιττὸ νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ μερικὲς ὁμοιότητες, ποὺ παρουσιάζει ὁ «Ἐρωτόκριτος», συγκρινόμενος μὲ τὸ ἐπίσης κρητικὸ δρᾶμα «Ἐρωφίλη». Ὁ Σάθας (Κρητικὸν Θέατρον σ. ξγ΄ σημ. 2) καὶ ὁ Ξανθουδίδης (σ. CXXIV) παρατήρησαν ἤδη ἀρκετὴ ὁμοιότητα, κυρίως στὴν πλοκὴ καὶ στὰ ὀνόματα. Ὁ Ξανθουδίδης σημείωσε καὶ μερικὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ χωρία τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης». Ἂς προστεθοῦν σ' αὐτὲς καὶ οἱ ἀκόλουθες:

Ἐρωτόκριτος Α. 149: 'ς τόπον ψηλὸν ἀγάπησα,
μακρὰ πολλὰ ξαμώνω.

[1] Πρβλ. H. Pernot, Etudes de Littératnre grecque moderne τόμ. Β' (Παρίσι, 1918), σ. 57.

Ὁ γραφικὸς αὐτὸς στίχος βρίσκεται σὲ ὅμοια περίπτωσι καὶ στὴν «Ἐρωφίλη» (Α, 46):

'ς τόπο μεγάλο καὶ ψηλὸ τὰ πόδια του νὰ βάνῃ
Ἐρωτ. Α, 156: κι ὅ,τι κι ἂ χτίζω ὁλημερὶς κάθε βραδὺ χαλοῦσι.

Νὰ παραβληθῇ μὲ τὸ χωρίο τῆς Ἐρωφίλης, Ἀφιέρωσι, 76:

κι ὅ,τι τὴν νύκτα μεριμνῶ, χάνουνται τὴν ἡμέρα!
Ἐρωτ. Α, 189: γιατὶ οἱ αὐλὲς τῶ βασιλιῶ ἔχουν αὐτιὰ κιἀκοῦσι
καὶ τὰ τοιχιὰ τοῦ παλατιοῦ μάτια καὶ συντηροῦσι.

Νὰ παραβληθοῦν οἱ στίχοι αὐτοὶ μὲ τοὺς στίχους τῆς Ἐρωφίλης Α, 129 κἑ:

γιατὶ τὰ ξύλα, τὸ νερό, ἀσβέστης καὶ τὸ χῶμα
τῶν βασιλιάδων ὁλωνῶν ἔχουν αὐτιὰ καὶ στόμα.
Ἐρωτ. Δ, 529: τὰ δάκρυ' ἂν ἔχου λύπησι, τὰ παρακάλια τόπο,
κι ἂν ἀφουκροῦντ' οἱ βασιλιοὶ καὶ τῶ μικρῶν ἀνθρώπω.

Ἀνάλογοι εἶναι οἱ στίχοι τῆς «Ἐρωφίλης» Δ, 247:

Κι ἀν' ἔν' καὶ κλάηματα ποτὲ λύπησης ηὗραν τόπο
στὸ στῆθος κ' εἰς τὸ λογισμὸ τῶ μανιασμέν' ἀνθρώπω.

Ἀναλογία ἐπίσης παρουσιάζει τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἐπιλόγου τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», στὸ ὁποῖο παραβάλλεται ὁ ποιητής, ποὺ φθάνει στὸ τέλος τοῦ ἔργου του, μὲ τὸ θαλασσινό, ποὺ μπαίνει στὸ λιμάνι (Ε, 1527 - 1532), καὶ οἱ στ. 57 - 64 τῆς Ἀφιερώσεως τῆς «Ἐρωφίλης».

* * *

Τὰ λιγοστὰ αὐτὰ παραδείγματα, ποὺ σκορπιστὰ πῆρα ἀπὸ τὶς σημειώσεις μου, εἶναι, νομίζω, ἀρκετά, ὄχι, βέβαια, γιὰ νὰ μᾶς δείξουν τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως στὴν ποίησι τοῦ Κορνάρου, ἀλλὰ πῶς μὲ μιὰ μέθοδο ἀνάλογη μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε μὲ βεβαιότητα τὸ

ὡραῖο κρητικὸ ἔπος. Εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι ὁ Κορνᾶρος ἐπηρεάσθηκε, ὅπως καὶ ἄλλοι πολλοὶ λογοτέχνες, ἀπὸ ξένα ἔργα. Ὁ Κρητικὸς ὅμως ποιητὴς κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαχθῇ ἀπὸ τὴ μίμησι καὶ ἔδωσε στὸ ἔργο του ἕνα χαρακτῆρα ἑλληνικό. Ἂν θελήσουμε νὰ συγκρίνουμε τὸν «Ἐρωτόκριτο» μὲ παλαιότερα ἑλληνικὰ μυθιστορήματα, θὰ ἰδοῦμε πόσα εἶναι τὰ κοινὰ στοιχεῖα, καὶ πρὸ πάντων ἡ ἐκλογὴ τοῦ θέματος[1]. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀνώτερο ἀπ' αὐτὰ ἀπὸ ἄποψι τέχνης. Μποροῦμε νὰ ποῦμε χωρὶς δισταγμὸ ὅτι ὁ «Ἐρωτόκριτος» τοῦ Κορνάρου, μαζὶ μὲ μερικὰ ἄλλα Κρητικὰ καὶ Κυπριακὰ ἔργα, εἶναι ἡ πρώτη σοβαρὴ ἐκδήλωσι τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως. Μία βαθύτερη ἐξέτασι τῶν πηγῶν[2], μὲ βάσι τὴ δημοτικὴ καὶ τὴ δημοτικίζουσα λογοτεχνία, θὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ μιὰ μέρα πόσο βαθιὰ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Κορνάρου ἦταν χαραγμένη ἡ ψυχὴ τῆς Ρωμιοσύνης.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

---

[1] Βλ. *Ἡ Βουτιερίδη*, Βιβλιοθήκη Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας Α' (Ἀθήνα, 1927) σ. 100.

[2] Πρέπει νὰ δώσω ἐδῶ μιὰ ἐξήγησι. Λέγοντας «*πηγές*», δὲν ἐννοῶ τὸν ὅρον αὐτὸν μόνο μὲ τὴ σημασία, ποὺ ἔχει πάρει στὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Ἡ λέξι «*πηγὴ*» ἔχει ἐδῶ κάποια πλατύτερη ἔννοια· σημαίνει ἀκόμη καὶ τὸ ζωντανὸ ὑλικό, ποὺ παίρνει ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὸ γύρω του κόσμο. Ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία· σημειώνω μερικὰ ἐνδιαφέροντα ἄρθρα: P. E. Pavolini, L'«Erotokritos» di Vicenzo Cornaro e le sue fonti italiane, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ Rassegna, τόμ. 25 (1917) σ. 11 8ο. *Ε. Δεινάκι*, Ἐρωτοκρίτεια, Ἀφιέρωμα εἰς Χατζιδάκιν (Ἀθῆναι, 1921) σ. 138-141. V. Grecu, Erotocritul lui Cornaro în Literatura Romaneescă, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Μουσεῖο Ρουμανικῆς γλώσσης» (Ῥουμανικά), τόμ. 1 (1920) σ. 64. V. Grecu, Μελέτη ὑπὸ τὸν ἴδιο τίτλο, Dacoromania, 1921 (βλ. Banescu, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 3 σ. 198-9). Τὰ δύο τελευταῖα ἄρθρα γνωρίζω μόνο ἀπὸ σύντομες ἀναλύσεις.